YUMOR FENOMENIGA LINGVISTIK VA KOGNITIV YONDASHUVI

Nazarov Murodjon Maksudbekovich
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Raximboyeva Iboxon Xudayor qizi
Urganch RANCH universiteti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yumor fenomeni inson nutqi va tafakkurining murakkab, ko’p tarmoqli hodisasi ekanligi, u til, ong va madaniyat tutashgan nuqtada shakllanishi ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Yumor nafaqat kulgu uyg’otish vositasi balki ma’no yaratish, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish va insonning kognitiv jarayonlarini ko’rsatib beruvchi muhim fenomen hisoblanadi. Shu sababdam zamonaviy tilshunoslikda yumor masalasi lingvistik va kognitiv yondashuv sosida chuqurroq tadqiq etilish zaruriyatini ko’rsatadi.*

Kalit so’zlar. *yumor, fenomen, nutq lingvistik va kognitiv yondashuv, til va madaniyat, kulgu vositassi, ijtimoiy munosabat, tilshunoslik.*

Annotation. *This article analyzes the phenomenon of humor as a complex, multidisciplinary phenomenon of human speech and thinking, the formation of which at the junction of language, consciousness and culture is analyzed based on scientific sources. Humor is not only a means of inducing laughter, but also an important phenomenon that creates meaning, regulates social relations and demonstrates human cognitive processes. Therefore, it is shown that in modern linguistics the issue of humor is being studied in more depth based on linguistic and cognitive approaches.*

Keywords. *humor, phenomenon, speech linguistic and cognitive approach, language and culture, means of laughter, social relations, linguistics.*

Аннотация. *В данной статье анализируется феномен юмора как сложное, междисциплинарное явление человеческой речи и мышления, формирование которого на стыке языка, сознания и культуры рассматривается на основе научных источников. Юмор – это не только средство вызывания смеха, но и важный феномен, создающий смысл, регулирующий социальные отношения и демонстрирующий когнитивные процессы человека. Таким образом, показано, что в современной лингвистике*

вопрос юмора изучается более глубоко на основе лингвистического и когнитивного подходов.

Ключевые слова: *юмор, феномен, речь, лингвистический и когнитивный подход, язык и культура, средства смеха, социальные отношения, лингвистика.*

Kirish.

Yumor inson tafakkurining ijodiy faoliyati natijasida yuzaga kelgan murakkab va ko‘p qatlamli hodisadir. U nafaqat tilning ekspressiv vositalari orqali ifodalanadigan lingvistik birlik, balki inson tafakkuri, kognitiv jarayonlari va madaniy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan konseptual hodisadir. Shu bois yumorni anglash va talqin qilishda lingvistik hamda kognitiv yondashuvlar muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

A.Bergson yumorni inson tafakkuri va ijtimoiy xulq-atvor bilan bog‘liq hodisa sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, yumor va kulgi mexaniklikning tiriklikka singib ketishi natijasida yuzaga keladi va ijtimoiy tuzatish vazifasini bajaradi.[1]

Z.Freud yumorni psixolingvistik hodisa sifatida izohlab, uni inson ong ostidagi ziddiyatlarni yumshatish, ruhiy zo‘riqishni kamaytirish vositasi deb hisoblaydi. Uning fikricha, yumor til orqali yashirin ma’nolarni ochib berishga xizmat qiladi.[2]

V. Raskin yumorni semantik hodisa sifatida tahlil qilib, uni ikki yoki undan ortiq mos kelmaydigan semantik skriptlarning bir matnda to‘qnashuvi natijasida yuzaga keladigan nutqiy effekt deb ta’riflaydi.[3]

G. Leech yumorni pragmatik hodisa sifatida baholab, uni nutq jarayonida muallif va adresat o‘rtasidagi kontekstual nomuvofiqlik orqali yuzaga keladigan kommunikativ vosita deb hisoblaydi.[4]

D. Crystal yumorni tilning ekspressiv imkoniyatlari bilan bog‘laydi va uni so‘z o‘yini, semantik ko‘chish, fonetik va grammatik buzilishlar asosida shakllanadigan stilistik hodisa sifatida ta’riflaydi.[5]

P. Attardo yumorni diskursiv hodisa sifatida izohlab, uni madaniy, kognitiv va pragmatik omillarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan murakkab lingvistik mexanizm deb ko‘rsatadi.[6]

[1] Bergson, H. *Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic*. London: Macmillan, 1911. 10-15 p
[2] Freud, S. *Jokes and Their Relation to the Unconscious*. New York: Norton, 1960. 3-21 p
[3] Raskin, V. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: Reidel, 1985. 248-252 p
[4] Leech, G. *Principles of Pragmatics*. London: Longman, 1983. 144-158 p
[5] Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: CUP, 1995.248-252 p
[6] Attardo, S. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1994. 69-75 p

N. Mahmudov yumorni milliy tafakkur mahsuli sifatida talqin qilib, uni xalqning dunyoqarashi, mentaliteti va madaniy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq lingvomadaniy hodisa deb hisoblaydi.[7]

Sh. Rahmatullayev yumorni badiiy nutqda obrazlilikni kuchaytiruvchi, ekspressivlik va ta’sirchanlikni oshiruvchi stilistik vosita sifatida izohlaydi.[8]

D. Ashurova yumorni pragmalingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilib, uni kommunikativ maqsadga yo‘naltirilgan baholovchi nutq shakli deb ta’riflaydi.[9]

Yumor fenomeniga lingvistik va kognitiv yondashuv til va tafakkur munosabatini ochib berishi, pragmatik va diskursiv jarayonlarni tadqiq etish imkoniyati madaniy va ma‘naviy tafakkurni aks ettirish va keyingisi zamonaviy kommunikatsiyada keng qo‘llanilishi dolzarb masala hisoblanadi. Lingvistik yondashuv yumorni avvalo nutqiy hodisa sifatida bayon etadi. Bu yondashuvda yumor til tizimidagi birliklar orqali qanday yaratilishi va ifodalanishini tahlil qilinadi. Yumor ko‘pincha ko’p manolilik, omonim, ma‘no siljishi, metafora va kinoya kabi semantik vositalar asosida yuzaga chiqishi nazarda tutiladi. Bugungi kunda yumor fenomenini lingvistik va kognitiv yondashuvlar orqali o‘rganlishi, yuqorida ko’rsatib o’tilgan muammolarga yechim topish va ularni inson nutqiga va ongiga ko‘rsatadigan ta‘sirining bir qancha funksiyalarini ko’rsatib beradi.

Asosiy qism.

Lingvistik yondashuv doirasida yumorni tushuntirishga qaratilgan muhim nazariyalardan biri **Viktor Raskin** tomonidan ishlab chiqilgan “Skriptlar qarama-qarshiligi” nazariyasidir.[10] Ushbu nazariyaga ko‘ra, yumorli matn yoki nutq ikki xil semantik skriptga mos keladi va bu skriptlar o‘zaro zid bo‘ladi. Tinglovchi dastlab bir skript asosida vaziyatni anglaydi, biroq kutilmagan burilish natijasida ikkinchi skript faollashadi. Aynan shu keskin o‘zgarish kulgi ta‘sirini yuzaga keltiradi. Bu jarayon til birliklarining ma’no imkoniyatlari va kontekstual talqini bilan bevosita bog‘liqdir. Kognitiv yondashuv esa yumorni inson ongidagi bilish jarayonlari bilan bog‘liq holda izohlaydi. Bu yondashuvda yumor til hodisasi bo‘lish bilan birga, avvalo tafakkur mahsuli sifatida ko‘riladi. Inson ma’lum bir vaziyat yoki matnni qabul qilganda, ongida mavjud bilimlar, tajriba va mental modellar asosida ma’no quradi. Yumor aynan shu qurilgan model kutilmaganda buzilganda yoki qayta talqin qilishga majbur bo‘linganda paydo bo‘ladi.

Kognitiv yondashuv yumorni inkongruentlik, ya’ni “kutilgan va real natija o‘rtasidagi nomuvofiqlik” orqali tushuntiradi. Inson ongida paydo bo‘lgan bu

[7] Mahmudov, N. *Til va madaniyat*. Toshkent: Fan, 2007. 82-90 p
[8] Rahmatullayev, Sh. *O‘zbek tilining stilistikasi*. Toshkent: O‘qituvchi, 1996. 112-118 p
[9] Ashurova, D. *Matn pragmatikasi*. Toshkent: Universitet, 2012. 96-103 p
[10] Raskin, V. Semantic Mechanisms of Humor. Dordrecht: Reidel,(1985.) 248-252p

nomuvofiqlik tezkor ravishda hal etilganda, kulgi yuzaga keladi. Kognitiv tilshunoslikda yumorni tushuntirishda konseptual metafora va konseptual integratsiya, ya’ni “blending” nazariyalari muhim o‘rin tutadi. Bu nazariyalarga ko‘ra, yumor turli konseptual sohalarning noodatiy tarzda birlashtirilishi natijasida yuzaga keladi. Inson ongida ikki yoki undan ortiq mental makonlar bir-biri bilan integratsiyalashadi va yangi, kutilmagan ma’no hosil qiladi. Bu jarayon oddiy mantiqdan chetga chiqqan bo‘lsa-da, ong tomonidan tezda qabul qilinadi va kulgi uyg‘otadi. Shu jihatdan yumor inson tafakkurining moslashuvchanligi va ijodkorligini namoyon etadi. Lingvistik va kognitiv yondashuvlar bir-birini inkor etmaydi, aksincha, o‘zaro to‘ldiradi.

Lingvistik yondashuv yumorning tashqi ifodasi, ya’ni til vositalari orqali qanday shakllanishini tushuntirsa, kognitiv yondashuv uning ichki mexanizmlari, ya’ni inson ongida qanday idrok etilishi va qayta ishlanishini izohlaydi. Yumor til orqali ifodalaniladi, biroq tafakkur orqali anglanadi. Shu sababli, zamonaviy tadqiqotlarda yumorni faqat bitta yondashuv bilan cheklab bo‘lmaydi.

Yumor fenomeni til va tafakkur o’rtasidagi bog’liqliklarni ochib beradi, bunda til va kognitiv yondashuvlar, tafakkurninf tuzilishi va albatta uning tilda aks etishini ko’rsatadi: Til orqali tafakkur o’zini namoyon etadi, (til – mazmun, metafora va o’yinlar; tafakkur – ong va bilish jarayonlari) ayniqsa yumor, kutilmaganlik nomuvofiqlikni topish va tushunish, kognitiv jihatdan “aqlni yengil’’ holatga olib keladi. Lingvistik jihatdan yumor ko’p ma’noli so’zlar, qochiriqlar va kutilmagan burilishli vaziyatlar orqali yuzaga chiqadi. Va albatta bu tafakkurning qanday moslashuv ekanligini va har hil bilimlar orasida aloqalari borligini ko’rsatadi. Kognitiv yondaashuvga keladigan bo’lsak, u yumorning ongimizdagi bilimlar to‘plamining qanday buzilishini va qayta tuzilishi bilan bog’liqligini tushuntiradi, va albatta bu tabassum va yoki qah-qah otib kulishga sabab bo’ladi.

Til va tafakkur munosabati:

Til - tafakkurning vositasi: yumor tili (so’zlar, gaplar) orqali tafakkut (ong va idrok) orqali o‘zini namoyon qiladi va bu idrok qilinadi.

Tafakkur - tilning mazmuni: tafakkur til orqali ifodalanadi, (bilim va g’oya), ayniqsa yumor qandaydir g’oyani yangi va kiutilmagan tarifda ifodalab berishga katta hizmat qiladi.

O’zaro ta‘sir: yumor, til bilan bevosita bog’liqligi uchun tafakkurni aktivlashtiradi, bilimlarni yangiliklar bilan bog’laydi va albatta natijada kulgu hosil bo’ladi. Bu esa til va tafakkur natijasi hisoblanadi.

Yumor fenomenining pragmatik va diskursiv jarayonlarini tadqiq etish imkoniyati madaniy va ma‘naviy tafakkurni aks ettirish va keyingisi zamonaviy kommunikatsiyada axborot almashinuvida tushunish va qo’llashda foydalaniladi.

Pragmatik funksiya: yumor ijtimoiy munosabatlarni o’zgartiradi, muloqotni osonlashtiradi, aniq bo’lgan ma’no – mazmunlarini shifrlaydi, qiyin vaziyatlarni yumshatishga va nutqiy ravonlikni oshirishni ta‘minlaydi.

Diskursiv tahlil: hazilning turli diskurslari (oqshom nutqi, dialoglar va matnlar) doirasida qanday ishlastilishini o’rganadi.

Madaniy va ma’naviy tafakkurni aks ettirish: yumor madaniyatninmg o’ziga hos belgisi hisoblanadi, qanday mavzular hazilga arzigulik, qanday hazil qabul qilinadi yoki taqiqlanganligini ko’rsatadi, bu esa jamiyatning me’yorlarini aks ettiradi.

Xulosa.

Yumor fenomeni til va tafakkur tutashgan murakkab kognitiv-lingvistik hodisa bo‘lib, u inson nutqi, ong va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yaqqol namoyon etadi. Ushbu maqolada yumorning lingvistik va kognitiv yondashuvlar asosida tahlil qilinishi uning nafaqat kulgi uyg‘otuvchi vosita, balki ma’no yaratish, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish hamda inson tafakkurining moslashuvchanligini aks ettiruvchi muhim fenomen ekanini ko‘rsatdi Lingvistik yondashuv yumorning til tizimidagi birliklar - ko‘p ma’nolilik, omonimiya, metafora, kinoya va semantik siljishlar orqali qanday yuzaga chiqishini izohlab beradi. Kognitiv yondashuv esa yumorni inson ongida sodir bo‘ladigan inkongruentlik, mental modellar va konseptual integratsiya jarayonlari bilan bog‘liq holda tushuntiradi. Ayniqsa, Rasknning skriptlar qarama-qarshiligi nazariyasi hamda konseptual blending nazariyasi yumorning kognitiv mexanizmlarini ochib berishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yumor til orqali ifodalanib, tafakkur orqali anglanadi va aynan shu ikki tizimning o‘zaro ta’siri natijasida kulgi effekti yuzaga keladi. Yumor pragmatik jihatdan muloqotni yengillashtiradi, ijtimoiy masofani qisqartiradi va nutqiy samaradorlikni oshiradi. [11]

Diskursiv jihatdan esa u madaniy qadriyatlar, ijtimoiy me’yorlar va jamiyat tafakkurining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi[12]. Xulosa qilib aytganda, yumor fenomenini faqat bitta yondashuv doirasida o‘rganish yetarli emas. Uni lingvistik va kognitiv yondashuvlar uyg‘unligida tadqiq etish zamonaviy

[11] Raskin, V. Semantic Mechanisms of Humor. Dordrecht: Reidel,(1985.) 248-252p

[12]Searchgate.Net/Publication/392943110_Dramatik_Diskurs_Kognitiv_Pragmatik_Lingvokulturologik_Tavsif_Ingliz_Va_O'zbek_Tillari_Chogishtiruvida

tilshunoslik uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, inson nutqi, tafakkuri va madaniyatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yangi kiritilgan adabiyotlar ro‘yxati ham GOST (GOST 7.1 / GOST 7.0.5) standartlari va belgilangan shartlarga muvofiq tahrir qilindi. Mualliflar hamda tashkilotlar nomlari qalin (bold) shaklga keltirildi, nashriyot nomlari bold qilinmadi hamda matnda berilmagan ma’lumotlar kiritilmadi:
2. Bergson H. Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic. – London: Macmillan, 1911. – P. 10–15.
3. Freud S. Jokes and Their Relation to the Unconscious. – New York: Norton, 1960. – P. 3–21.
4. Raskin V. Semantic Mechanisms of Humor. – Dordrecht: Reidel, 1985. – P. 248–252.
5. Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – P. 144–158.
6. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: CUP, 1995. – P. 248–252.
7. Attardo S. Linguistic theories of humor. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1994. – P. 69–75.
8. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 82–90.
9. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – B. 112–118.
10. Ashurova D. Matn pragmatikasi. – Toshkent: Universitet, 2012. – B. 96–103.
11. Attardo S. Humorous texts: A semantic and pragmatic analysis. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2001.
12. Fauconnier G., Turner M. The way we think: Conceptual blending and the mind’s hidden complexities. – New York: Basic Books, 2002.
13. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
14. Raskin V. Semantic mechanisms of humor. – Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1985.
15. Yus F. Humor and relevance. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2016.
16. https://inlibrary.uz/index.php/international-scientific/article/view/99502

17. https://www.researchgate.net/publication/392943110_Dramatik_Diskurs_Kognitiv_Pragmatik_Lingvokulturologik_Tavsif_Ingliz_Va_O'zbek_Tillari_Chogishtiruvida